

СЕПТЕМВРИ 1923 И БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

СТЕФАН КОЛАРОВ

Темата за Септемврийското въстание се налага с необикновено въздействие в българската литература и веднага заема изключително важно, възлово място в нея. Огнено-кръвавите отблясъци на погромите, потресът от кланета и пожари, изтръгнатата от самото сърце на народа въздишка, кръвавите бразди по родната земя намират живо отражение в десетки произведения. Националната драма оживява и в къси, драматично-болезнени изповеди, и в нажежени до червено от гняв и дързост страници, и във вдъхновени статии и призови, появили се в конфискувани набързо вестници и списания. Крачещ по още топлите дири на събитията, критик и редактор като Георги Бакалов пръв ясно и точно определя дълбокия смисъл на всичко, което творците преживяват в оня трагично-величав период: „Ясно е, че Септемврийското въстание — най-голямото събитие в най-новата история на България, трябваше да стане изходен пункт за по-нататъшните боеве на българския пролетариат и на трудовото селячество. Въпреки че то бе удавено в кръвта на хилядите паднали революционери, въпреки че след него последва разгромът на народния отряд на работническата класа — нейната партия, — Комсомолът, профсъюзът, кооперациите, печатът, клубовете и т. н. бяха обявени извън закона. Септемврийското въстание не само не изплаши работниците и селяните, но стана, подобно на Парижката комуна, източник на неизчерпаемо въодушевление. Отношението към въстанието стана пробен камък: за или против революцията, за пролетариата или за буржоазията, за комунизма или за капитализма. Септември стана стожер на пролетарската и спътническата поезия.“

Дните на белия терор, мрачните нощи на жестокост и насилие са истинска закарка за перата, които възпяват светлия подвиг, разкриват покрусата, мъжественото страдание. Първото в света въстание срещу настъплението на фашизма се оказва сериозно изпитание както за нашата партия, така и за българската интелигенция. Преживяното през Септември 1923 г. и през терора, започнал след неуспешния атентат от април 1925 г., провокира гражданската съвест на поетите и писателите, на всички честни творци. Отзвукът е страшен и зашеметяващ. Всякаква безучастност е била недопустима въпреки заплахите за живота и общественото положение, въпреки арестите и среднощните изстъпления на новоизлюпените „пазителни на реда“, на „кавалерите на смъртта“ и техните слепи оръдия.

По страниците на започналото да излиза само два месеца след избухването на въстанието списание „Нов път“ са отпечатани първите произведения, в които септемврийската тематика изпъква с болката по загиналите, с мъката от неуспеха. Показателна е и рубриката, под която се появяват тези творби — „Жертвени кладбища“. По-късно тя става заглавие на първата стихосбирка на Асен Разцветников. Другата дебютна книга, включена в библиотека „Нов път“, е на Никола

Фурнаджиев — „Пролетен вятър“. След неуспешната си поема „Мауна Лоа“ в сборника „Ръж“ Ангел Каралийчев откроява сериозните черти на своя развълнуван лиричен глас.

Много скоро след Бакаловото списание — в средата на януари 1924 г. — привлича вниманието първата книжка на друго списание с не по-малко показателното за времето наименование „Пламък“, чийто дързък редактор Гео Милев в статията „И свет во тме светитя. . .“ гневно се провиква:

„Над родната страна премина ураган, какъвто не помним нито ний, нито бащите ни. Та потрепераха и най-дълбоките дебри на Балкана, и най-глухите долове на нашите планини. Братска кръв пръсна по треви и шубраци, мозък от разбити черепи полепна по зидове. Писъци на мъже и ридания на майки удариха в небесния купол. Зимните ниви почерняха от траурни чембери. Хиляди.

Ужасът, който настръхна над цялата страна, има своите причини и своите виновници. Огромният ужас. Огромен, невероятен и изумителен. И нито един от виновниците не е още полудял?“

Близък по интонация е и публикуваният в легалния партийен вестник „Лъч“ позив от Антон Страшимиров, който започва с думите: „Не бива да останем безучастни пред страшното бедствие от току-що потушената гражданска война в страната“ и по-нататък писателят повелява да се създаде комитет, който да установи истината, тъй като във висшите управляващи кръгове „има уплаха от чудовищността на деянията и страх от потресената обществена съвест“, да се съберат средства за подпомагане на пострадалите. На драматичния призив се отзовава веднага във в. „Вик“ смелият публицист и журналист Йосиф Хербст.

През април 1924 г. започва да излиза под редакцията на Крум Кюлявков и Тома Измирилев и хумористичното издание „Звънар“, в което чрез средствата на хумора и сатирата се заклеяват престъпните действия на правителството, дава се смел израз на будното обществено въстание.

Въпреки репресиите, въпреки засилващия се терор, глобите и арестите слуховете за „безследно изчезналите“ в преизподията на Дирекцията на полицията, прогресивните творчески сили са мобилизирани, все повече нарастват смелите гласове срещу потъпканата свобода, срещу жертвите и безсмислено пролятата братска кръв. Според свидетелството на Людмил Стоянов: „Мнозина писатели продадоха съвестите си, потънаха в плиткото фашистко благо. По-голяма част обаче намериха у себе си сили да останат верни на демократичния дух на българската литература и решително се опълчиха срещу безогледния пристъп на фашизма.“

По време на Септемврийското въстание разгоря с нова сила временно притъпеният през няколко години от войните остър социален конфликт между управляващата върхушка и народните маси. Двете балкански войни, както и Първата световна война приключват за България с жестоки, позорни мирни договори, с национални катастрофи. Дворцовата клика на Фердинанд проиграва шансовете за национално обединение. Властта все повече засилва насилническата си роля, облича своя авторитет в антинародни одежди, поражда гняв и съпротива. Владейското войнишко въстание, бунтовете на гладните, многобройните стачки, разтърсили страната, са показателни за настроението, което владее масите. Идеите на Великия октомври проникват на фронта, във войнишките окопи, а след това чрез дейността на партията на тесните социалисти проникват все повече в съзнанието и душите на хората.

През 20-те години бедна и разорена България се оказва широко поле за класова ненавист, за засилваща се борба между власт и народ. В духовния живот на нацията с все по-голяма острота навлизат темите и проблемите на социалната действителност. Обществената поляризация става ръководна и за процесите, които се извършват в областта на литературата. Изтрезняването, рухването на идеалите, жестокият лик на социалните условия карат редица автори да преос-

мислят своите естетически принципи и възделения. Закъснелият отглас от западния модернизъм бързо загубва своята почва. Символистите и декадентите изживяват своята „детска болест“ и надмогват вече остарелите си схващания и представи. Нежен и чувствителен лирик като Христо Ясенев е един от първите, които напускат кулата от слоновя кост, рушат смело „рицарските си замъци“ и застават на страната на разбунтуваните широки слоеве на бедните и онеправданите.

В пламъците на въстанието от 1923 г. са изпепелени и последните социални и естетически илюзии, рухvat и едва поддържаните скрижали за творческа независимост, за ненакърнен „вътрешен мир“, чужд на всичко земно. Със зашеметяваща сила са развихрени черни страсти, излизат наяве мрачните сенки на убийците, за да прокарат по думите на Георги Димитров оная „дълбока кървава бразда между народните маси и фашистката буржоазия, която с нищо вече не можеше да бъде запълнена“. В обстановката на братоубийствената гражданска война творците, кръвно свързани с народа си, с неговата земя, внезапно, болезнено и драматично усещат истинския вик на собствената си същност, на таланта си. Подобно на великия си предшественик Ботев Гео Милев е сред първите, които застават на страната на въстаниците. Той отлично разбира новата действителност — няма място за двоумене, за изчакване. Сигурният класов инстинкт на поета определя и новата естетическа линия на неговото еволюиране — стъпката от „Везни“ до „Пламък“ е направена с невероятна бързина. И затова категоричността не може да бъде изненадваща:

„Днес не е време на розови сънища и лазурни блянове. Времето е жестоко — и праща поезията в изгнание.

Днес има само народ и човек. Човекът пред лицето на народа. Човекът посред народа.

Ний не можем да останем глухи зрители пред народната трагедия, унесени в нашите неземни блянове, потопени в нашите дребни чувства. Защото над нас и всичко наше стои: народът, масата — инертна и безименна, но бездънна и безсмъртна, — която ражда всички нас.“

Това вглеждане в мрачното, отрудено лице на своя народ е извършено с удивителен респект, то е побрало най-съкровения мисли и чувства, в него откриваме нещо повече от обикновена поетическа реакция, от творчески жест. Както правилно отбелязва Пантелей Зарев: „Септемврийското въстание разтърси психиката на прогресивната част от творческата интелигенция и като магнит я привлече към народа.“ В онова размирно политическо време септемврийските събития получават неочаквана окраска, те задълбават националната трагедия, осветляват от неочакван ъгъл процесите, които се извършват в българската история.

Националноосвободителните борби, предишните въстания като Априлското въстание от 1876 г., Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. са водени в името на освобождението от чуждото иго, срещу другояверци. Само за няколко десетилетия всичко е преобразено и променено. Класовото разслоение, хищната същност на буржоазията, общественото развитие на страната, новата политическа обстановка изправят един срещу други брат срещу брата. Поругани са светини за българското съзнание, продажната върхушка около царя-немец накара целия народ да се почувствува излъган, измамен, опозорен пред лицето на света, след като по време на Балканската война прояви чудеса от храброст. Засилващата се духовна и политическа криза намира истински размах при избухването на Септемврийското въстание. Работниците и селяните под ръководството на комунистическата партия търсят законния социален и политически „реванш“, те не могат да стоят повече със скръстени ръце пред това сляпо и нелепо продажничество, пред цялата сурова социална действителност.

Въстанието е потушено, България е удавена в кръв, но битката продължава. В своето „Отворено писмо“ Георги Димитров и Васил Коларов отбелязват:

„Драги другари, след големите революционни борби, които завършиха неуспешно за народните маси, ние бяхме принудени да напуснем заедно с много други борци вашата среда, за да продължим да служим на великото дело на своя народ.“ И с истинско проникновение в бъдещето заявяват: „Кървавото отмъщение на изплашената за властта си белогвардейска сган не ще сполучи да убие борческия дух на трудеща се България! Поражението ще ни научи как да победим!“

Упованието в народните сили в оня критичен момент става решаващо. То определя в значителна степен и търсенията на поетите и писателите, на основния патос на техните произведения. Проблемът народ — история става един от водещите проблеми, в него сякаш са заплетени всички възли на бъдещото развитие, на новите идейно-художествени упования. Събуждайки се от своя кървав сън, нацията, преживяла погрома и насилие, надмогва отчаянието и песимизма. В лирата на много от поетите-септемврийци намират отглас стенанията и плачът, но и бодрите тръпки на живото земно светоусещане. Словото сякаш се възражда след огнено-трагичното кръщение. Чувството за родното е неимоверно властно и дръзко, в него постепенно се отлагат здравите жизнени сокове на нацията.

И все пак в думите на Антон Страшимиров „Клаха народа си, както и турчин не го е клал“ има нещо потресаващо, сякаш спазъм, който е преминал през душата на целия народен организъм. Заклеймяването на убийците за вечни времена на позорния стълб има и дълбок вътрешен смисъл — нацията е разполовена, в нея вече е нарушена единността, класовата поляризация е доведена докрай. Гео Милев в своята поема „Септември“ също с безпощадна точност улавя този проблем:

Всички те знаят:

„Отечеството

е в опасност!“

Прекрасно:

но — що е отечество?

Отчуждението, класовото противопоставяне, спадналите стойности на възрожденския идеализъм, на историческото минало намират отражение в трагичните размисли на всеки творец от онова време. Мощният социален катаклизъм е разместил из основи пластове на българското съзнание, в душевността се усещат остри рани, които вече не могат да зараснат и ще останат да кървят завинаги. Оттук извира драматичното напрежение, трагичното осъзнаване на събитията в цялата тяхна мащабност.

Затова в най-ранния отклик на въстанието надделява елегичният тон, естетизира се мъката, силен е черният цвят. Постепенно сякаш хипнозата от ужаса и гибелта преминава, за да се извиси мощният възглас на поета:

Без бог! без господар!

Септември ще бъде май.

Човешкия живот

ще бъде един безконечен възход

— нагоре! нагоре!

Земята ще бъде рай —

ще бъде!

Идейно-естетическото обновление в поезията ни се долавя както във формата, така и в съдържанието. Въпреки модерните си уклони авторът на „Септември“ намери истинския художествен път за претворяване на въстанието. Народът с неговата съдба е изобразен с ярко реалистично виждане. Поетите, групирани около сп. „Нов път“, също смело и решително преодоляват каноните, за да дадат израз на творческата волност, на изконното си българско усещане, на

онази образност, която е типично българска, взета е от най-дълбоките недра на нашия роден свят. Абстрактно-съзерцателните визии на модернистите, изкуствената тематика, изсушената, лишена от пълнокръвен живот лирика отстъпи място на силния витален изблик, на огненото дишане на времето. В спокойната книжна атмосфера на символистичната поезия изведнъж се усети пролетният вятър на Фурнаджиевото неспокойствие, на неговия бодр витален дух.

Револуционната настъпателност на Христо Смирненски, мажорната маршова стъпка на неговата волна песен е продължена от поетите на Септември 1923. Във величествената картина, нарисувана от Фурнаджиев в „Конници“, се долавя тътенът от препускащите „Червени ескадрони“, напират неудържимата повеля на борбата:

Конници, конници, конници, кървави конници,
моя родино и пламнало родно небе,
де е народа и де е земята бунтовница,
де сме, о мое печално и равно поле!

Там изгоряха селата и пеят бесилките,
вятър стене над пустите ниви сега,
конници идат и плаче земята родилката,
сякаш че плаче и пее, и иде смъртта.

В образната пластика на стиха, в неговата вътрешна енергия, в спичния обхват на изображението се налага поетическото майсторство на автора, постигнато чрез едно ново разбиране за творчеството, за неговата гражданска същност. Властно и решително Фурнаджиев се домогва до съвременно интерпретиране на събитията, до оригинална трактовка на чувства и мисли, като отхвърля шаблона, изкуствената книжна красивост. В поемата „Сватба“ емоционалното избухване е подсилено от народнопесенната звучност, въображението се излива в неудържими форми, ритмиката е попила и скръб, и радостно веселие. В прастария и вечно нов като живота образ на сватбата, в която българинът е търсил и веселието, и продължението на рода, и е вплитал и мисълта за преходността, за страданието, събирал е и рождество и смърт, поетът е постигнал силен художествено-метафоричен обхват на септемврийска България, дал е израз на своята мъка, на своята надежда.

Още в първата част на „Сватба“ е развихрен целият български космос и с подвижността сякаш на картина на Марк Шагал е показано неспокойствието на дух и съвест, на неумираща вяра и тревожно очакване за бъдещето:

Ах, гърмят на небето големите, тъмните тъпани,
равнините горят и високо, и страшно над тях,
като крави в пошта, като крави, от блясък окъпани,
идат облаци зли и потъват просторите в прах.

И дълбоко звънят равнините, и пеят клисурите —
буйни сватби гърмят над злочестата черна земя.
Аз съм тъмен жених, моя майко, и пламват лазурите
като мрачен пожар, като кръв, като вик на смъртта.

Аз издигам ръка и ви каия със пьстрата бълвица,
мои братя без път, мои братя със черни гърди,
във неделя е тя — мойта сватба, — елате ми с мъката
и със страшната скръб на безкрайните стари земи.

Многолик и пъстр се оглежда познатият свят — и все пак нов, причудлив, карнавален, необикновен, проникнат от движещата стихия на бунта. И при Фурнаджиев, както и при Асен Разцветников и Ангел Каралийчев липсва конкретно-

историческата оценка. Тяхната поезия обаче говори с цялата сложност на поетическата реч благодарение на тънките си внушения, на националната характерология, на нравствено-психологическата аналитичност. Героиката и потресът, разтърсената из основи българска земя са намерили блестящо отражение и в „Пролетен вятър“, и в „Жертвени клади“, и в „Ръж“. В едно сякаш се сливат прастари митологични представи и съвременни видения, за да се открие величието на едно трагично дело, за да се покаже народната депресия, душевният смут и същевременно с това постоянно бликащите сили и енергия, неизчерпаемата жизнениост, упованието в силата на труда и живота.

В цялата тази българска космогония, в този изключително напрегнат, деформиран и хармоничен мир се откроява изповедното начало. Творческото „Аз“ е ярко индивидуализирано, в неговата социалноборческа характеристика е преобладаващата външната абстрактна пропагандност. Получили тласък от една неспокойна размиряна действителност, приемници на Смирненски, поетите-септемврийци усетиха величието на личността в нейното обществено призвание, в „коллективистичното“ изживяване на събитията. Те потърсиха и разкриха трайната и дълбока връзка личност—колектив и в нейното художествено претворяване е голямото им естетическо откритие, откритие и на цялата наша поезия, преминала през горилото на въстанието.

Този преход, разбира се, става постепенно, но той е осезателен. Ето как в стихотворението си „Посвещение“ Асен Разцветников е отразил новото разбиране за смисъла на борческата мисия, за обречеността на индивида в името на общото, на голямото дело:

О, мой народ, поробен и удавен
във черна кръв сред глъхнали земи,
ти, своя син безимен и забравен
във тъмните си пазви приеми!
И нека в оня ден, кога сред боя
закапят пак рубинени звезди,
и аз, незнаен редник във безбоя,
да падна със пронизани гърди.

Прераждането на героя, формирането на неговото борческо съзнание преминава през колективния строй и все пак неговата индивидуализация се налага. Оригиначните му черти не се стопяват в „гълците“, в онова пролетарско „Ний“, което така пламенно и вдъхновено възпя Христо Смирненски. Борческо-революционните мотиви от неговата поезия при новата обстановка получават и допълнителен оттенък, в трактовката се чувства допълнителна идейно-естетическа отсенка. Процесът на това развитие в опита, в художественото възприемане и пресъздаване е жив, динамичен, съпроводен с все по-задълбочено усвояване на уроците на социалистическо-реалистичното изкуство.

Тук искам да подчертая още един момент — социално-психологическата мотивировка на поведението на личността, търсенето на по-богато, разкрепостено духовно виждане характеризира търсенията и на поети, които не са свързани през онзи период с партийните издания, които не разработват септемврийската тема. Например такива изтъкнати творци като Елисавета Багряна и Атанас Далчев. В Багрянината песен се чувствуват волността, човешката широта, борбата срещу всичко старо, закостеняло. Лирическата героиня е носителка на нов морал, който не приема предразсъдъците на миналото, тя воюва в името на любовта и щастието, търси дълбокото си призвание в живота. В много от нейните черти съзираме темпераментната чувствителност, позната, да кажем, от поезията на Фурнаджиев. Даже много от епитетите, сравненията, образите са сходни. Това недвусмислено говори за творческо влияние — влияние, което преди всичко

се изразява в общия дух на търсенията, на вълненията. При Далчев влиянието е изразено преди всичко в социалната заостреност, в интелектуалната напрегнатост, в размисъла за смисъла на човешкото съществуване.

Присъствието на творческата личност, съхраняването на нейното своеобразие, идейно-емоционалната широта при трактовката на темата дават отражение и върху завоеванията. И в поезията, а малко по-късно и в прозата се налага жанровото многообразие — от късото стегнато стихотворение до баладата и поемата, изпълва разнообразието на образите и мотивите, на изобразително-изразните средства. Книгите на Фурнаджиев, Разцветников, Каралийчев, поемата „Септември“ на Гео Милев веднага влязоха в класиката на нашата литература. Баладите на Николай Хрелков са едни от най-хубавите революционни балади, посветени на народния героизъм. В съзнанието на мнозина Крум Кюлявков живее с незабравимия образ на своя герой Никодим от едноименната му творба.

Малко е обръщано внимание на обобщаващите черти на този прославен герой — септемвриец Никодим. Авторът го е изваял в подчертано баладичен план, като подсилва неговото въздействие със средствата на фолклорното виждане и отношение. Въпреки трагичното въведение постепенно избухва борческото чувство. Образът на Никодим добива дълбоко символен характер — със своя кон той олицетворява въстаналия народ, оцелял въпреки изтребленията, въпреки строгите мерки, палещите на къщи, зверските насилия. Кюлявков е подчертал легендарната слава на бореца, няма сила, която да спре неговия летеж „над пустите полета, още пълни с топъл дим“:

Не догонват го куршуми,
недоглежда вража сган.
Пее вятър, пеят друми,
Никодим е тук и там.
Пее вятър, пеят друми,
пее скръбен майчин стон —
по села, поля и ниви
вихром скача черен кон.

Идейно-естетическото новаторство при изобразяване на септемврийската тема се проявява в значителна степен и в областта на прозата. В разказите от книгите на Георги Караславов „Кавалът плаче“ и на Людмил Стоянов „Милосърдието на Марса“ отзвукът се долавя в основните настроения на героите, в техните размисли и спомени, в цялата атмосфера на безпокойство и напрежение. В много отношения те са сходни с емоционалната приповдигнатост на Каралийчевата проза от сборника „Ръж“. Сюжетната линия е доста условна, акцентът е поставен върху изживяванията на отделния герой, върху неговото поведение. Преди всичко изпълва потресът от жестокостта и насилията — например при Караславов в разказа като „Съвест“, „Пред портрета“: при Людмил Стоянов в „Милосърдието на Марса“ и др.

В разказите и импресиите на Каралийчев намира народната мъка, изразена оригинално и неповторимо чрез образите, чрез цялата битова селска обстановка. Посвещението на целия сборник „Ръж“ е показателно за търсенията и виждането на автора: „На вас, мои черни братя, искам да хвърля в душите ви едно надеждно пламъче. Да тръпне и да ви поведе като витлеемска звезда през кървата нива на днешния ден към бъдещето на доброто и красотата. Как — не зная. Ако всички имахте една ръка, щях горещо да я стисна. Щях да ви кажа: кураж.“

Символно-метафоричното изображение се налага с оригиналния подход на автора, който пресъздава живота и неподправено, не изневерява на неговата правда. Много силна е народопсихологическата оценка на преживяното. Всеки от героите на Каралийчев е здраво свързан със земята и своя труд, със селската об-

становка и през неговото светоусещане е пречупена суровата картина на реалността. Писателят умело е разкрил нарушената хармония в едно привично селско всекидневие, показал и реакциите на труженика, който по своему отреагирва на кошмарните видения, насилието, убийствата. В „Пролет“ например на общото ведро настроение, на жаждата за благодатен труд и младежката волност на Илия контрастира кървавото видение, опарило сърцето на момъка: „Небето пламнало. Страшен пожар е обхванал земята. Хората крещат и тичат: нагоре, надолу, по нивите, по къщите — разнасят огън. А звънчетата все по-ясно и отсечено бият. Къде е слушал тоя звън? През сините летни нощи, когато смъкваха от Белия камък овцете с баты си. Къде е бащо? Илия се спира, издига ръка над чело и гледа към Карамогила. Един страшен дъбов кръст са побили ореховчани. Кръстът пронизва като стрела сърцето на цялото село. . .“

Така е и в редица от другите разкази: „Гробът го вика“, „Вятър от юг“, „Курушменото кладенче“, „През прозореца“. . . Черен и страшен спомен е извадил героите из тяхното всекидневие, из нормалното им съществуване. Каралийчев е намерил голямо стилистично разнообразие, постигнал е богата мотивировка на поведението. Много силен е и фолклорният елемент, чрез който се уплътнява характеристиката на образите, показва се тяхната дълбоко българска същност.

Своеобразният почерк на писателите-септемврийци е една силна отлика в тяхното творчество. Тя се проявява и в романа „Хоро“ на Антон Страшимиров, излязъл като брой първи на библиотеката „Зарници“ през 1926 г. Търсещ и неприимим дух, понякога и с грешки, и с увлечения, писателят и в това си произведение показва яркостта на своя талант, изключителната си дарба бързо и своевременно да отреагирва на събитията. Показателни са и два други негови романа в това отношение: „Роби“ и „Вихър“, според мене недостатъчно оценявани като завоевание за нашата проза. Чужд на робуващата консервативност, темпераментен, склонен дори към преувеличения и екзалтации, видният представител на нашата литература съумява и по време на Септемврийското въстание, и през 1925 г., особено след гибелта на брат му историка Тодор Страшимиров, да издигне глас в защита на трудовия народ. Неговото предизвикателство е явно, публичната плесница, която той нанася на властта, отеква с огромен отзвук. Нищо не е могло да заглуши неговия глас в оня момент, дори заплахата за собствения му живот: „Вие можете да ни съдите, да ни биете и колите, и бесите. Всичко можете. Но не можете угаси борческия пламък у нас: не можете заглуши вика на гладуващите за хляб и свобода.“

Изобличителният тон определя и основното звучене на „Хоро“. Самата композиция на произведението е доста „подвижна“, трудно е да се проследи една гъвкава повествователна линия. Острите ракурси, при които изпъкват ту образите на общуарите Капанови, ту на Мичето Карабельова, на пристава Миндилев, на полковник Гнойнишки и др., дава почти осезателна представа за всичко, което става в действителността. Принципът на контраста, на черно-бялото съпоставяне, познат на поезията на поетите-септемврийци, доминира и тук. Липсват много нюанси при изграждането на образите, линията на тяхната обрисовка е доста нахъсана. И въпреки това въздействието е силно, всеки от участниците в драмата е типизиран благодарение силния талант на Страшимиров.

Неубедителен при трактовката на образите на комунистите, не успял да намери точната идейна характеристика на Септемврийското въстание поради слабости на своя мироглед, Антон Страшимиров е показал народните мъчители и убийци, особено в лицето на Сотир Иванов, на полковник Гнойнишки, с убедителна художествена сила. „Хоро“ е великолепа картина за класовото разделение в страната, за онази дълбока бразда, която фашизмът прокара между себе си и народа. Националнобитовият елемент, вмъкнат в произведението, намира не-

вероятно силно художествено въздействие, неговото осмисляне е постигнато пълнокръвно. В сцените на „сватбата“ и на всичко, което става край трупите на убитите, големият писател е вложил огромен нравствено-психологически и идеен заряд.

Чужд на фолклорните стилизации, Страшимиров е намерил свой път за изразяване на народното страдание, думите на старата Капанка във финалната сцена са изтръгнати с невероятна сила. Жаждата на българина за земя, цялата обич и всеотдайност към нея тук изведнъж е деформирана, при новите обстоятелства и тая изконна връзка е разбита, започва онова отчуждение, което поетите със своите чувствителни сърца доловиха през страшните септемврийски дни и нощи и по-късно, през 30-те и 40-те години, пресъздадоха — Радевски, Мл. Исаев, Н. Вапцаров. Тези „две Българии“, тяхното реално съществуване почти с инстинктивна сила е показано в проклятието на обезумялата възрастна жена: „Иху-у, мари земя черна! Иха-а, мари земя сладка! Иху-у! Иха-а! Пропукай се мари — иху-у! Пропукай се, курво земя, та ни погълни мари — иху-у, иха-ха! Хи-и-и. . .“

Натуралистичният рисунок, характерен и за поезията, и за прозата, посветени на Септемврийското въстание, има своето реално естетическо оправдание. Той е свързан с цялостното идейно-художествено обновление на нашата литература в края на 20-те години, започнало още в годините на войната и подсилено с крупното завоевание на Христо Смирненски в неговата книга „Да бъде ден!“ В статията си „Поезията на младите“ Гео Милев провъзгласява: „Българската поезия има нужда от оварваряване. От сурови сокове, в които има първобитен живот — за да ѝ дадат живот.“ Именно това „оварваряване“ осезателно изпъква в новите произведения, в определящите, водещите тенденции в националния литературен процес. Но това, което го отличава, е, че то не е самоцелно, плод на модни увлечения и предпочитание, а е свързано с идейната поляризация в обществения и духовния живот, с метода на социалистическия реализъм, чийто родоначалник Христо Смирненски показва огромните възможности на творческите търсения чрез пресъздаване на борбите на революционния пролетариат.

Народно-борческото начало на септемврийската тема даде възможност за по-пълнокръвно изобразяване и на новия герой на епохата. Образът на героя-комунист намери своето художествено превъплъщение в поезията и прозата на творците на нашата партийно-революционна литература — Хр. Радевски, Мл. Исаев, Георги Караславов, Орлин Василев, Крум Велков и др. Постепенно отпаднаха наивитетът, тъжно-унилите тонове, за да дадат място на яркото реалистично изображение, на сигурната индивидуализация на героите. Повестта „Огненият обръч“ и романът „Бялата пътека“, разказът „Сабята на Пандурина“ на Орлин Василев определят все по-увереното навлизане в сложността на събитията, в душевността на участниците от двете страни на барикадата. Психологическата трактовка е значително по-богата, драматизмът носи повече човешки черти, свързан е с по-широко идейно-духовно оценяване, със засягането на редица моменти от съзряването на личността, с нейното революционно формиране.

Докато „Огненият обръч“ е твърде експресивна творба, стилнокомпозиционното ѝ изграждане носи чертите на документално развитие на действието, то в „Бялата пътека“ Орлин Василев намира едно много по-пластично и сигурно белетристично извяване на образите. Димитър Калинов е показан със зрелостта на идейното и житейското формиране, на фона на неспокойната общественно-политическа действителност. Авторът се е стремил да създаде и нов тип герой, който носи духа на своето време, на неговата революционна перспектива.

Излизането на романа „Село Борово“ от Крум Велков на времето се посреща с изключително внимание. Георги Бакалов пише: „Книгата на др. Велков

е нов етап в развитието на пролетарската белетристика. За първи път се взема такова широко платно, такъв наситен с исторически събития къс от време. Размахът на автора е широк. Възможностите да се справи със задачата му са дадени.“ Това произведение красноречиво показва, че след първия отклик, след непосредствения изблик на вълненията настъпва нужното успокояване, трезвата преценка на народната драма, на участниците в нея. Ценното в „Село Борово“ е определено от солидната партийно-класова позиция на автора, който с малко средства успява да открие релефа на общественото развитие у нас при подготовката и избухването на въстанието, ясно да посочи неговите истински движещи сили, да типизира много от героите си.

С верен социален усет, Крум Велков се домогва до трайни обобщения. Той извайва всеки от героите — Нако или Ванко, Марин, Игнат, Йордан, учителя Василев, Женья, Желяз и др. с нежната вещина, умело и неподправено, с определяне точно на класовата закваска. Идеите на борбата, цялото нейно историческо значение е показано с голяма творческа съсредоточеност, без излишни подробности. Епичният замах се долавя не толкова в обемността на произведението, колкото в динамиката на повествованието, в поведението на героите, в техните мисли и чувства, в общия ход на действието. Сам авторът определя откъде идва дълбоката жизненост, суровата правда на внушенията: „Когато пишех този роман, аз исках да кажа истината, дълбоката истина за тези разтърсващи народната душа дни. Пред мен стояха събитията, аз топах перото сив обилно пролятата народна кръв.“

Документалният тласък, автентичността на атмосферата на ония бурни години са характерни за голяма част от творбите на нашата септемврийска литература. Включването на документален материал определя в значителна степен огромното въздействие на поемата „Септември“, на баладите на Николай Хрелков, на лирическите драматични изповеди на Младен Исаев в книгите му „Пожари“ и „Жертви“, на прозата на Орлин Василев и Крум Велков. Този подход изпъква и в редица от създадените по-късно крупни произведения, като романите „Обикновени хора“ от Георги Караславов, „Иван Кондарев“ на Емилиян Станев. Автори като Емил Коралов в „Септемврийци“ и „Училище за смелите“, Камен Калчев в „Генералната проверка“, Николай Христов в „По дирята на безследно изчезналите“ и др. използват факти и документи, за да възкресят величествения народен антифашистки епос от Септември 1923 г.

Септемврийското въстание се оказва повратна точка не само в развитието на антифашистката борба, на големия класов двубой между буржоазията и пролетариата, довел до победата на Девети септември, но и за националната ни литература и култура. Още в статията си „Литературата върху събитията“ Георги Бакалов много точно е забелязал: „Не можеше един повратен пункт в най-младата история, какъвто бяха известните събития, да бъде отминат от литературата. Напротив, едно от доказателствата за колосалното тяхно значение като мощен тласък напред е влиянието, което те оказаха върху литературата. Те бяха не само отразени в литературата, но и наложиха своя толкова решителен отпечатък върху нея, че станаха отправна точка на една съвършено нова по идеология и настроение литература.“

Темата за националния героизъм в дните на кървавия Септември 1923 продължава да вълнува творците от различните поколения и те откриват постоянно в нея нови образи и мотиви, нови конфликти и съвременни акценти.